

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ, КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ Й ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЗАВДАННЯ КРАЇНОЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ

УДК 911.375

О. В. Гладкий – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Національної академії туризму Російської Федерації та Академії наук Вищої освіти України

Основні типи територіальної структури провідних агломерацій країн світу: країнознавчі студії

Робота виконана на кафедрі економічної та соціальної географії КНУ ім. Тараса Шевченка

Досліджено особливості територіальної структури провідних агломерацій країн світу з країнознавчих позицій. Виділено радіально-кільцевий, радіально-напівкільцевий, приморський, моновекторний, полівекторний, поліядерний кільцевий, поліядерний напівкільцевий, поліядерний приморський та поліядерний розосереджений типи територіальних структур, які доповнено конкретними прикладами. Розкрито основні переваги й недоліки розвитку кожного типу агломерацій країн світу.

Ключові слова: агломерація, територіальна структура, центр, периферія, урбанізація, комунікації.

Gladkey A. V. The Study of General Territorial Structures of the Leading Agglomerations in Countries. The peculiarities of the territorial structure of the world's leading agglomerations are disclosed. The radial-ring, radial-semi-ring, coastal, mono-vector, poly-vector, poly-nuclear ring, poly-nuclear semi-ring, poly-nuclear coastal as well as poly-nuclear distributed territorial structures of the world's leading agglomerations are explored. These types of territorial structures are supplemented with specific examples of the world's leading agglomerations. The basic advantages and disadvantages of each type of agglomerations territorial structures are shown.

Key words: agglomeration, territorial structure, center, periphery, urbanization, communication.

Актуальність теми дослідження. Територіальна структура агломераційних утворень різних країн світу тісно пов'язана із центро-периферійними моделями їх формування та розвитку в господарському, розселенському, комунікаційному відношеннях. Кожна агломерація характеризується своєю унікальною структурою, яка стає визначальною не лише для характеру її розвитку, спеціалізації й формування агломераційного ефекту, а й також для тієї сили впливу, що проявляється у зовнішньому середовищі інших міст як у межах держави, так і на міжнародній арені. Аналіз типів територіальних структур світових агломерацій має вкрай важливе значення для висвітлення їх ролі й місця у внутрідержавному та міжнародному поділі праці, що особливо актуально в країнознавчих дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні ідеї конфігурації територіальної структури агломерацій викладені в концепції опорного каркасу системи розселення, що була запропонована Г. М. Лаппо. Вчений виділив п'ять основних типів територіальних структур: 1) радіально-кільцевий (доцентровий); 2) прямокутно-регулярний (решітчастий); 3) лінійно-вузловий (стрижневий); 4) приморський (лінійно-фасадний); 5) осередковий (багатовядерний). На думку Г. М. Лаппо, агломераційним утворенням найбільш притаманний перший тип опорного каркасу, оскільки саме за умов радіально-кільцевої структури забезпечується оптимальна взаємодія центру й периферії та створюються максимально сприятливі умови для поширення процесів урбанізації, розвитку транспортних комунікацій та господарського освоєння території [3]. Окрім Г. М. Лаппо, центрально-периферійні дослідження агломерацій проводили О. В. Грицай, Г. В. Юффе, О. І. Трейвіш, Р. Ф. Туровський, М. О. Слука, М. С. Мироненко, І. О. Пилипенко. Однак, комплексного дослідження основних типів територіальної структури провідних агломерацій країн світу ще детально не проводилось.

Мета та завдання дослідження. Метою цієї роботи є дослідження основних типів територіальної структури провідних агломерацій країн світу, а завданнями – аналіз радіально-кільцевої, радіально-напівкільцевої, приморської, моновекторної, полівекторної, поліядерної кільцевої, поліядерної напівкільцевої, поліядерної приморської та поліядерної розосередженої територіальних структур агломерацій країн світу.

Виклад основного матеріалу. Цілісна радіально-кільцева структура передусім формується навколо великих світових міст та столиць різних держав світу, які розміщені на рівнині подалі від гірських пасм та повноводних річок і володіють високим агломераційним ефектом в силу унікальності географічного положення, історичності, концентрованості, модульності, комунікативності [2]. Найбільш яскравими прикладами є Москва, Париж, Мадрид, Будапешт, Делі, Мехіко, Пекін [1; 4]. В агломераціях цього типу відчувається різке домінування ядра над периферійною зоною, надмірна замкненість зв'язків на центрі системи, супідрядність і підпорядкування навколишніх територій потребам ядра тощо.

Одним із часткових варіантів радіально-кільцевої територіальної структури агломерації є радіальна напівкільцева [6; 7]. Вона виникає в тих випадках, коли існують суттєві природні (повноводні річки, болота, гірські пасма, улоговини тощо) або антропогенні (державні кордони, зони забруднення й техногенних катастроф, штучні політичні перепони) обмеження для поширення урбанізації та розвитку господарства. В результаті периферійні території утворюють навколо ядра напівкільце, яке розвивається так само, як і в попередньому варіанті, але обмежене за територією. Прикладами напівкільцевої структури є Осло (обмежуючим фактором виступає Осло-фіорд), Цюріх (фактором є однойменне озеро), Детройт (фактором є озеро Ейр), Єреван (фактором є гірський масив Арарат) та ін. [1; 5]. Напівкільцева структура могла сформуватись і навколо Берліну за умови штучного тривалого розмежування міста на західну та східну частини. Радіально-напівкільцеві агломерації отримали недостатні можливості для розвитку й поширення агломераційного ефекту. В них сформувалися розірвані зв'язки центру та периферії через недостатній розвиток й обмеженість комунікацій.

Приморський тип територіальної структури склався в районах, територія яких прилягає до морського чи океанічного узбережжя й утворює своєрідний морський фасад для розвитку процесів урбанізації та концентрації господарства. Море при цьому виступає сприятливим фактором розвитку агломерації завдяки багатому природно-ресурсному та рекреаційному потенціалу, унікальним властивостям комунікацій, широким можливостям активізації міжнародних функцій. На основі морських шляхів в агломерації відбувається значна концентрація комерційних

ринкових сил, капіталу та робочої сили. Проте соціальне середовище приморських агломерацій має менший ступінь розвиненості та перетвореності, ніж у попередніх типах, оскільки функції з формування агломераційного ефекту забезпечують переважно потужні комунікації, а не соціально-культурні, науково-інноваційні, ринково-інфраструктурні та комерційно-підприємницькі переваги.

Серед класичних прикладів приморських агломерацій слід виділити Санкт-Петербург, Лісабон, Копенгаген, Афіни, Ліверпуль, Мельбурн, Сідней, Токіо, Осаку, Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Консепсьон тощо [1]. В Україні це Одеська агломерація. Однак через витягнутість уздовж морського узбережжя, завдяки лінійно-фасадному типу територіальної структури, в приморських агломераціях спостерігається ускладнення комунікацій між центром і периферією, яке здійснюється переважно за рахунок морських шляхів сполучення й недостатньо стимулює розвиток швидкісного наземного транспорту. Також приморський тип агломерацій характеризується недостатнім рівнем розвитку виробничих і соціальних функцій ядра через моноспеціалізацію на підтримці портового господарства та морських комунікацій.

Деякі моноцентричні агломерації можуть мати моно- та полівекторну територіальну структуру. Вектор частіше за все йде від ядра агломерування вздовж потужних транспортних магістралей або по долині річки чи гірській улоговині. Ця магістраль відрізняється від інших високою пропускною здатністю та потужністю, що притягує до неї різні види економічної активності агломерації. Вздовж векторної магістралі можуть формуватися потужні промислові центри й вузли другого порядку, які використовують агломераційний ефект. Однак, із віддаленням від ядра цей ефект поступово знижується, що не дає змоги підприємствам дальньої периферії отримувати високі прибутки від підприємницької діяльності та розвивати активні відносини з ядром. Значно послаблюється й розвиток центрально-периферійних зв'язків, а з ним і рівень комунікативності середовища, адаптації до агломераційного впливу ядра тощо [5]. Векторний характер агломерації може бути також викликаний низьким розвитком агломераційного ефекту самого ядра, недостатнім впливом центрального міста на периферію, її систему розселення та економічну ефективність функціонування господарства.

Прикладами векторних агломерацій є Тбілісі (бівекторний розвиток по долині р. Кура), Каїр (вздовж русла Нілу), Бомбей (вздовж берегів Аравійського моря та бухти Тхана), Кіто (вздовж магістральних автошляхів по гірській улоговині Анд) та ін. [1]. Однак, агломерації векторного типу дуже розтягнуті у просторі. Їхні периферійні території значно віддалені від центру системи, що негативно позначається на характері та інтенсивності їх зв'язків, на розвитку агломераційного ефекту й економічній ефективності виробництва.

В поліцентричних агломераціях наведені вище типи територіальних структур певною мірою повторюються, однак кожне з них має свої особливості. Так, поліядерний кільцевий тип агломерацій характеризується тими ж самими параметрами, що і радіально-кільцевий, однак роль ядер агломерування виконує декілька поселень його центральних територій. Навколо них формуються своєрідні подрібнені елементи територіальної структури, що підпорядковуються переважно лише певному ядру, порушується замкненість зв'язків і комунікацій на єдиному центрі, посилюється осередковість та різноплановість агломераційних процесів. Поліцентризм ослаблює агломераційний ефект, призводить до появи місцевих локальних зон впливу окремих ядер агломерування. В результаті зменшується кумулятивний вплив центру на периферійні райони агломерації, знижується роль і значення модульності та плинності агломераційних процесів.

Класичні поліцентричні промислові агломерації виникли й розвиваються в межах старопромислових районів різних країн світу: Рур, Саар, Сілезія,

Американські озера, Мінас-Жерайс, Кабу-Бранку тощо. Це – Гессен-Дортмунд-Дюссельдорф, Рандштадт, Буффало-Рочестер та ін. [1; 3]. Однак, повноцінної кільцевої структури досягає далеко не кожна з них. Причиною цього стали недостатній рівень формування агломераційного ефекту території, значна ускладненість комунікацій, посилення техногенного пливу на навколишнє природне середовище й, як наслідок, загострення екологічних проблем, а також ускладненість ринкової модульності виробництва, яке майже повністю підпадає під вплив великих компаній і корпорацій олігополістичного типу. Так, у низці агломерацій Руру, Східного Китаю, Аппалачського басейну, Поволжя та Приуралля розвиваються агломерації поліядерного напівкільцевого типу. В Китаї – це провінції Гуандун, Фуцзянь, Чжецзянь, Цзянсу, в Сполучених Штатах – агломерації Чарльстона, Портсмута, Цинциннаті, в Російській Федерації – Ульяновськ-Тольятті-Самара, Стерлітамак-Салават, Магнітогорськ-Челябінськ [2; 3].

Поліядерний приморський тип територіальної структури агломерацій є доволі рідкісним та зустрічається переважно в межах великих міжнародних портових зон, які мають багатогалузеву спеціалізацію. Кожне ядро таких агломерацій виконує свої спеціалізовані функції портового господарства: суднобудування та ремонт, торговельний вантажооборот, транзит енергоносіїв тощо. Такі поліфункціональні утворення успадкували всі недоліки приморського розміщення агломерації, до яких додаються проблеми поліцентризму та ослаблення агломераційного ефекту. Характерними прикладами поліядерних приморських агломерацій є Амстердам-Гаарлем, Рейк'явік-Кеблавік, Норфолк-Гамптон-Н'юпорт та ін. [1].

Останнім типом територіальної структури промислових агломерацій є поліядерний розосереджений. Серед моноцентричних структур йому відповідає полівекторний тип. Кожне ядро розосередженої агломерації характеризується набором своєї власної близько розташованої системи населених пунктів, щр тісно пов'язані з ним комунікаціями та агломераційним ефектом території. В результаті такої розірваності виникають значні ускладнення розвитку комунікацій, надмірна перевантаженість центру, монополізація виробничо-технологічних процесів, яка проявляється у закріпленні моноспеціалізації периферійних міст. Класичним прикладом є агломерація Ферганської долини, щр виникла в Середній Азії (Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан) на основі міст Худжанд (колишній Ленінабад), Фергана, Коканд, Андижан, Наманган, Ош. Ця агломерація використовує унікальні властивості клімату та рельєфу в межигір'ї Тянь-Шаню та Гіссаро-Алтаю. Однак, її територія розділена не лише за зонами впливу міст Ферганської долини, а й між державними кордонами середньоазіатських країн.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Агломераційні утворення різних країн світу мають різні типи територіальної структури, що істотно позначається на характері їх розвитку, перебігу урбанізаційних процесів, поширенні агломераційного ефекту території, розвитку господарства. Виявлення й подальше дослідження територіальної структури провідних агломерацій світу з метою оптимізації їх функціонування та розвитку є одним із найбільш пріоритетних та перспективних завдань сучасного країнознавства.

Джерела та література

1. Блій Г. де Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блій, П. Муллер, О. І. Шаблій ; пер. з англ. Д. Олесевич. – К. : Либідь, 2004. – 738 с. – (Україна у світі).
2. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. И. Трейвиш. – М. : Наука, 1991. – 167 с.
3. Лаппо Г. М. Развитие городских агломераций в СССР / Г. М. Лаппо. – М. : Наука, 1978. – 152 с.

4. Мироненко Н. С. Географический подход к центрo-периферическим отношениям в мировом хозяйстве / Н. С. Мироненко // Вестник Моск. ун-та. Серия 5. География. – 2005. – № 1. – С. 25–37.
5. Пилипенко І. О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : монографія / І. О. Пилипенко. – Херсон : Грінь Д. С., 2015. – 264 с.
6. Слука Н. А. Градоцентрический вектор в развитии мировой системы / Н. А. Слука // Вестник Моск. ун-та. Серия 5. География. – 2006. – № 5. – С. 3–10.
7. Туровский Р. Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений : монография / Р. Ф. Туровский ; Гос. ун-т Высшая школа экономики. – 2-е изд. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 399 с.

УДК 359.09(100)

І. Г. Смирнов – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Типологія національних економік за рівнем міжнародної конкурентоспроможності

Роботу виконано на кафедрі країнознавства та туризму КНУ ім. Тараса Шевченка

Розглядаються підходи до здійснення типології національних економік за рівнем міжнародної конкурентоспроможності. Аналізується методична база дослідження, яку складають праці М. Портера. Пропонується схема типології національних економік світу за рівнем їх міжнародної конкурентоспроможності.

Ключові слова: міжнародна конкурентоспроможність, національна економіка, стадії конкурентного розвитку країн світу.

Smyrnov I. G. Typology of National Economies in Terms of International Competitiveness. Considered approaches to the typology of national economies in terms of international competitiveness. Analyzed the methodological basis of research, consisting of M. Porter scientific works. The scheme of typology of national economies in the world in terms of international competitiveness is given.

Key words: international competitiveness, national economy, stages of competitive development of world countries.

Починаючи з 1998 р., у межах WEF (Світовий економічний форум) публікується рейтинг, за яким країни світу ранжуються за рівнем конкурентоздатності, у т. ч. з 2007 р. в туризмі. У цьому зв'язку виникають питання: 1) що таке конкурентоспроможність національної економіки, тобто конкурентоспроможність економічної системи країни?; 2) від чого залежить конкурентоспроможність країни, які чинники складають її основу? Чому одні країни досягають успіхів у світовому розвитку, інші – ні?; 3) якщо конкурентоспроможність окремої компанії визначити відносно просто (за величиною та нормою прибутку, рівнем технологій, часткою ринку), то як визначити конкурентоспроможність країни? Які макроекономічні показники слід враховувати: ВВП, ВВП на 1 мешканця, забезпеченість природними ресурсами чи частку країни у світовому ВВП (валовому світовому продукті)?

Відповідь на ці питання дає теорія М. Портера. У 1980-ті рр. він працював у створеній президентом Рейганом комісії з конкурентоспроможності американської